

19

ErfgoedBrief Breda

Archeologisch onderzoek
in Breda in 2011 **Deel 1** 1-7

Erfgoed verder binnen de afdeling Ruimte 7

Art Nouveau in Breda 8-13

Een nieuwe fase 14-17
op weg naar het behoud van de Heilig-Hartkerk

Een pistool onder het stationsemplement 18

Breda, stad van de Nassaus 18 (slot) 19-20

deel 1

Archeologisch onderzoek in Breda in 2011

Joeske Nollen en Erik Peters Tot 1870 was Breda omringd door vestingwerken. In de Tachtigjarige Oorlog, die duurde van 1566 tot 1648, speelde de vestingstad Breda een belangrijke rol. In 2011 zijn in Breda in totaal 26 archeologische onderzoeken uitgevoerd. In twee daarvan kwamen sporen van de Tachtigjarige Oorlog aan het licht en in nog eens twee onderzoeken kwamen de vestingwerken uitgebreid aan de orde. In de volgende ErfgoedBrief zal aandacht besteed worden aan enkele andere onderzoeken die in 2011 gedaan zijn.

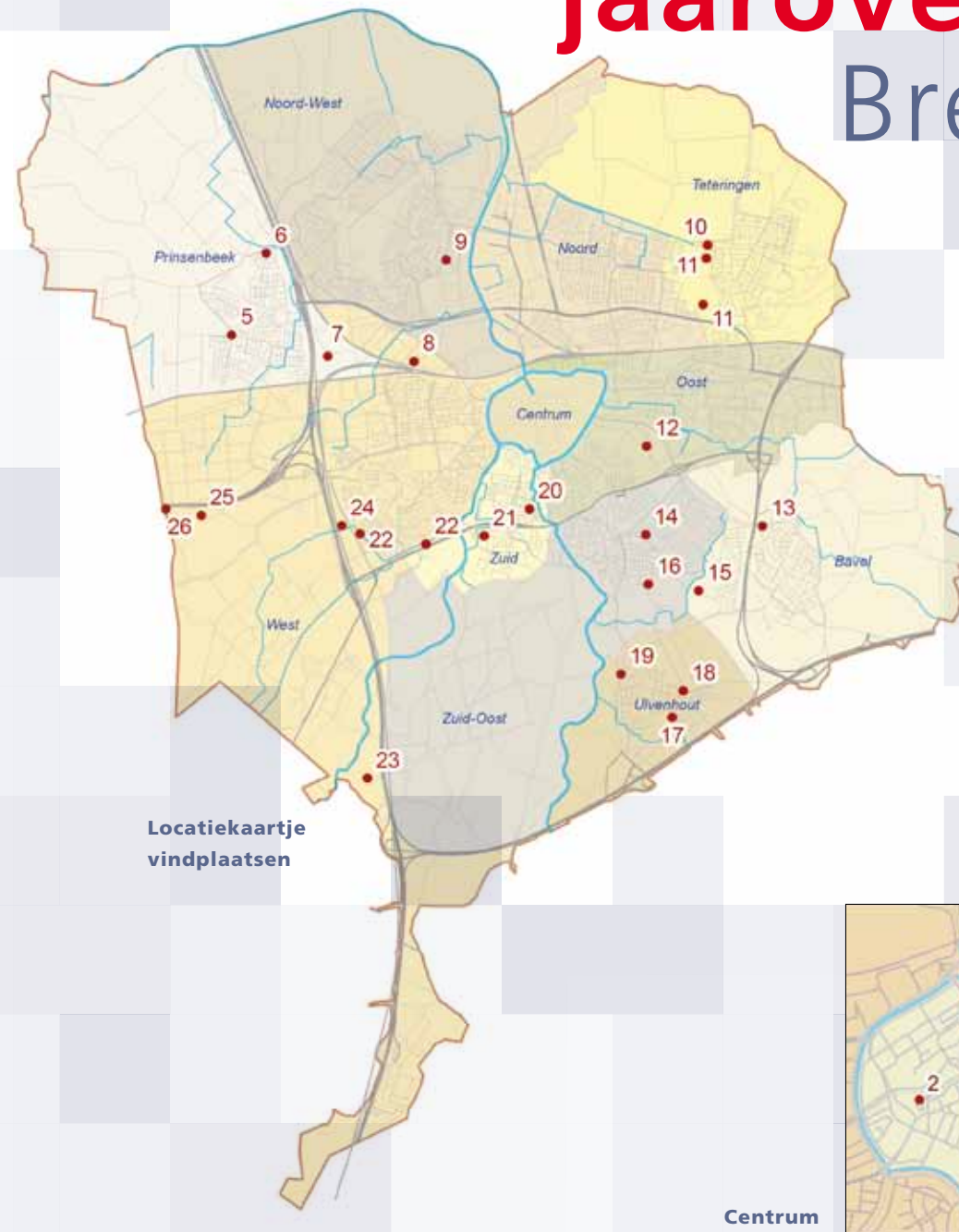
Deel 1

Archeologisch Jaaroverzicht

2011

Archeologisch jaaroverzicht Breda

Locatiekaartje
vindplaatsen

Centrum

- 1 KMA gebouw D riolering
- 2 Haagdijk 151-187
- 3 Stationsplein
- 4 Nassausingel
- 5 Vianendreef 74 (P)
- 6 Dennenweg 9 (P)
- 7 Mr. Bierensweg 46a (P)
- 8 Steenakker zuid (2) Rat Verlegstraat
- 9 Franse Akker 9
- 10 Groenstraat 21 (T)
- 11 Teteringen Waterakkers en Bouverijen
- 12 Hogeschoollaan EHBO Amphia
- 13 Seminarieweg 16b (B)
- 14 Overakkerstraat 99-111
- 15 Klein Wolfslaar 26 (B)
- 16 Valentijnlaan
- 17 Pennendijk 30 (U)
- 18 Hertespoor (U)
- 19 Markdal 11b (U)
- 20 Boeimeerlaan riolering
- 21 Mendelssohnlaan 1 Int. School
- 22 Graaf Engelbertlaan
- 23 Weerdstraat 36
- 24 Princenhagelaan Procureursdreef
- 25 Liesstraat naast 41
- 26 Liesboslaan 315

Sporen van de Tachtigjarige Oorlog in Teteringen

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog maakten de noordelijke Nederlanden zich onafhankelijk van de Spaanse koning en werd Nederland een zelfstandige staat. Eerder al zijn in en rond Breda opgravingen uitgevoerd waarbij relictten teruggevonden werden van deze voor de nationale geschiedenis van Nederland zo belangrijke periode.

Gedurende de Tachtigjarige Oorlog is Breda verschillende malen belegerd. In 1624-1625 nam de Italiaanse markies Ambrogio Spinola met een Spaans leger, na een lang en afmattend beleg, de vesting in. In 1637 veroverde de Noord-Nederlandse stadhouder prins Frederik Hendrik Breda weer terug. Tijdens deze belegeringen strekten de belegeringslinies zich ver uit rond de stad. Er werden door de aanvallers twee soorten linies rond de stad aangelegd: de binnenwallen (contravallatielinies) en de buitenwallen (circumvallatielinies). De binnenwal vormde de eerste (aanvallende) linie en lag het dichtst rond de belegerde stad. Deze wal had voornamelijk tot doel om de omsingelde stad te bestoken met artillerie en aanvallen uit te voeren. De buitenwal vormde de tweede linie. Deze lag verder buiten de stad en had voornamelijk als functie om eventuele aanvallen van buitenaf die de belegering wilden doorbreken (een 'ontzet'), af te slaan. Tevens zorgde de buitenwal er voor dat de stad niet meer bevoorradat kon worden. Op deze manier kon de stad tot overgave worden gedwongen. Tussen de beide linies was een 'veilig' gebied voor de belegeraars. In dit veilige gebied werden vaak tijdelijke legerkampen en schansjes opgericht. In 2011 zijn er door Bureau Cultureel Erfgoed twee onderzoeken uitgevoerd in Teteringen. Tussen Teteringen en de Bredase wijk Hoge Vucht

Een detail van de kaart van Callot uit 1628. Het noorden is links. We zien de ligging van de binnenwal ten oosten van de Vucht. De dijk ten noorden van het kamp is de huidige Groenstraat. Binnen de wallen zijn de troepen gelegerd in wat lijkt op tenten.

wordt een nieuwe wijk aangelegd, Bouverijen. Onderzoek was dus noodzakelijk. Deze onderzoeken hebben vooral sporen opgeleverd uit de Tachtigjarige Oorlog. De meeste sporen werden direct ten zuiden van de Groenstraat en ten westen van de Lammertiend gevonden.

Belegeringslinies

In 1624-1625 hebben de Spaanse troepen rond Teteringen in verschillende fasen wallen opgeworpen om de toegangswegen naar de stad af te sluiten. Binnen het opgravingsgebied heeft eerst een voorlopige binnenwal gelegen. Ter hoogte van de Groenstraat lag de tijdelijke buitenwal. Vervolgens is de definitieve binnenwal aangelegd, meer in de richting van de stad. De definitieve buitenwal heeft ten oosten van de Hoolstraat in Teteringen gelegen. Het opgravingsgebied viel binnen het veilige gebied

van de belegeraars. De belegering werd intensief gevolgd door correspondenten uit alle delen van Europa. De Fransman Jacques Callot maakte een gedetailleerde plattegrond van de belegering. Hierop is te zien dat er een tijdelijk militair kampje op dit terrein aanwezig is geweest.

Over de belegering van Frederik Hendrik in 1637 is minder bekend. Tijdens deze belegeringen zou hij alleen een buitenwal hebben aangelegd, gericht tegen ontzettingaanvallen, bevoorradingspogingen en infiltratie van buitenaf. We vonden twee dichtgemaakte grachten die restanten zijn van deze linies. Een ondiepe gracht liep van het noord-westen naar het zuid-oosten. Deze is waarschijnlijk al vrij snel weer dichtgegooid. Hij is zeer waarschijnlijk gegraven om de binnenwal op te werpen die Spinola

Een archeoloog tekent de doorsnede van de tonput.

De gevonden grape.

rond Breda heeft laten aanleggen in 1624-1625. Het is echter niet duidelijk of het hier de tijdelijke of definitieve binnenwal betreft. De tweede gracht was oost-west georiënteerd en lag parallel aan de Groenstraat. Dit is vermoedelijk het restant van de aanleg van de buitenwal tijdens het beleg van 1624-1625 en die van 1637. In het profiel van de greppel konden twee fasen worden onderscheiden. Dat doet vermoeden dat de buitenwal van 1637 op dezelfde plaats is opgeworpen als die van 1624-1625.

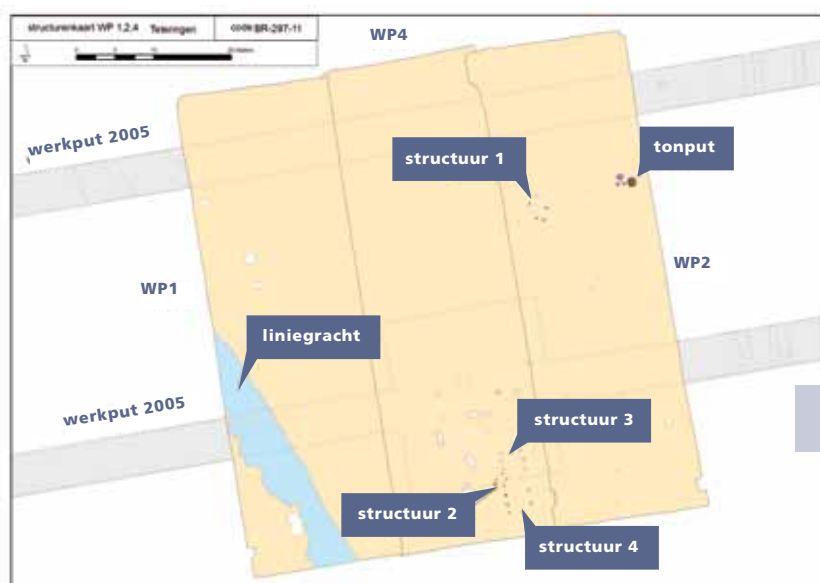
Onderkomens

In de buurt van deze grachten lagen nog meer sporen van de belegering. Er werden enkele kleine structuren

gevonden die geïnterpreteerd kunnen worden als tijdelijke onderkomens. Ook vonden we kuilen en een tonput, een waterput die gemaakt was van een oude ton. Op de kaart van Callot zijn voornamelijk tenten te zien, waarin de officieren en de soldaten gelegd waren. Het is echter denkbaar dat er eenvoudige houten bouwsels zijn opgericht voor bijvoorbeeld het bewaren en bereiden van voedsel of voor opslag gedurende de winter.

In verschillende paalsporen en kuilen op het terrein van het legerkampje zijn vondsten aangetroffen die in deze periode passen. In een paalspoor vonden we een fragment van een baardmankruik uit Frechen. Dit fragment wordt in de tweede helft van de zestiende of de eerste helft van de zeventiende eeuw gedateerd. In een kuil is een kleine grape of kookpot aangetroffen uit de vijftiende tot zestiende eeuw. Deze is gemaakt van zeer hard gebakken materiaal en alleen de bovenste helft aan de buitenzijde is bedekt met glazuur. Er is opvallend veel munitie op het terrein gevonden. Het merendeel is afkomstig uit de stort van de opgraving. Er zijn 93 kogels van verschillende afmetingen gevonden, waaronder 29 musketkogels van verschillende afmetingen. Musketkogels zijn gebruikt vanaf de middeleeuwen tot in de negentiende eeuw. Verder werden er ook veel kogels gevonden uit latere perioden.

Overzicht van de verschillende gevonden structuren in Teteringen. We zien enkele kuilen, restanten van onderkomens, een tonput en de binnenwal.

Boven **Verschillende soorten munitie, waaronder musketkogels (rechtsonder), pistoolkogels (linksonder), jachtkogels, beaumontkogels (19e eeuw) en een enkele kogel uit de Tweede Wereldoorlog.**

Onder **De baardmankruik uit Frechen, gedateerd op ongeveer 1550-1650.**

Vestingwerken op het KMA-terrein en het oude landschap

De vestingwerken rond het Kasteel van Breda, de huidige Nederlandse Defensie Academie, tot voor kort de KMA genoemd, hebben onderzoekers al vaak beziggehouden. In het begin van 2011 zijn er op het noord-westelijke gedeelte van het KMA-terrein grootschalige grondwerkzaamheden uitgevoerd in verband met de vervanging en verlegging van riolen en kabels en leidingen. Dit bood de gelegenheid om door middel van een booronderzoek een

beeld te krijgen van de opbouw van de bodem en verstoringen in kaart te brengen.

Het KMA-terrein ligt gedeeltelijk in het oude beekdal van de Mark. Oorspronkelijk stroomde deze rivier ongeveer waar nu de Markendaalseweg ligt. De rivier had talrijke eilandjes en zijstromen. Dit complexe netwerk van natuurlijke waterlopen is in de middeleeuwen en daarna voortdurend door de mens onder handen genomen. Waterlopen werden verlegd en eilanden vergraven en dat

met name ter hoogte van de middeleeuwse verdedigingsgrachten van de stad en het Kasteel.

Helaas waren de natuurlijke bodemafzettingen in de meeste boringen alleen in het onderste gedeelte van de boring aanwezig. De latere vestingbouw heeft diepgaande verstoringen veroorzaakt. Hierdoor was het

De boringen op het KMA-terrein gingen tot vier meter diep. Het onderste deel van de boring diepten wij vaak nog verder uit met een guts.

niet mogelijk om de natuurlijke situatie van voor 1531 te reconstrueren. De onderste natuurlijke lagen in de meeste boringen bleken afzettingen van de rivier de Mark te zijn, bestaande uit grof zand en klei. Deze lagen zijn onder verschillende omstandigheden door de rivier afgezet. Omdat het gehele plangebied in het beekdal van de Mark ligt is de invloed van de rivier in meer of mindere mate in alle boringen herkend. In het westen van het plangebied duiden de afzettingen op verlanding in een binnenbocht van de rivier met een dik pakket veen. In het noorden van het plangebied is een helling in het beekdal gedocumenteerd, dat van west naar oost geleidelijk oploopt.

In twee boringen op het KMA-terrein hebben we muurwerk aangetroffen. Dit lag ter hoogte van de westelijke flank van het bastion Bek-af. Dit

Een kleipijp met een afbeelding van een melkvrouwje (rechts) en een rokende vos (links).

bastion, dat bekend is van kaart-materiaal, is verbouwd in 1682 in opdracht van stadhouder-koning Willem III.

Vestingwerken en restanten van het oude landschap onder het Stedelijk Gymnasium

Het Stedelijk Gymnasium aan de Nassausingel wordt gedeeltelijk gesloopt en vervangen door nieuwbouw. Dit was de reden ter plaatse, in de herfstvakantie van 2011, proefsleuven te trekken. Ook hier werden overblijfselen van vestingwerken gevonden. Het bijzondere was echter dat in deze vestingwerken nog sporen bewaard waren gebleven van het landschap van vóór de aanleg van de wallen rond Breda. De vestingwerken die we hier dachten te vinden zijn gebouwd onder prins Maurits (1591-1624) en vervolgens gereconstrueerd

Een steunbeer van de muurbekleding van het ravelijn Farse.

door stadhouder-koning Willem III (1682). Tussen 1869 en 1881 is de vesting gesloopt, waarbij de wallen werden afgegraven, bekledingsmuren werden weggebroken en de grachten opgevuld.

Ten westen van het schoolgebouw vonden we twee bakstenen steunberen, die deel hebben uitgemaakt van het muurwerk van het ravelijn Farse. Een ravelijn is een driehoekig verdedigbaar eilandje in de vestinggracht. De steunberen lagen aan de binnenkant van de bakstenen bekledingsmuur van het ravelijn. Om deze muren indertijd te metselen heeft men een sleuf gegraven. In deze opgevulde sleuf is een fraaie kleipijp gevonden. Deze is waarschijnlijk verloren door een van de mensen die aan de bouw van het ravelijn werkten. Op de pijp is een afbeelding van een melkmeisje en op de ander kant een afbeelding van een rokende vos te zien. Dit type kleipijp kunnen we dateren tussen 1670 en 1700, precies de periode waarin de vesting in opdracht van Willem III werd omgebouwd.

Direct ten westen van het muurwerk lag het natuurlijke dekzand binnen het zandlichaam van het ravelijn. Aan de andere kant, ten oosten van het muurwerk, begon direct de gracht. Met behulp van boringen langs de proefsleuf en in de binnentuin van de school is de scheiding tussen ravelijn (het dekzand en even-

tueel muurwerk) en de gracht in kaart gebracht.

Ten westen van de steunberen was het natuurlijke dekzand intact. Tot onze grote verrassing vonden we hier twee noord-zuid georiënteerde greppels en een paalspoor. De greppels zijn vermoedelijk perceel- en afwateringsgreppels van de achtererven van huizen aan het voormalige Gasthuis-einde. Vóór de bouw van de vesting vanaf 1531 sloot de Boschstraat, die toen het Gasthuis-einde genoemd werd, rechtstreeks aan op de Teteringsdijk. De greppels liggen haaks op deze verdwenen weg en vormen zo een restant van de situatie ter plaatse vóór de vestingbouw.

Sporenkaart en boringen, geprojecteerd op een luchtfoto van het gymnasium. Het muurwerk is in rood aangegeven.

Erfgoed verder binnen de afdeling Ruimte

Kees Koffeman, hoofd afdeling Ruimte In het afgelopen jaar en in dit jaar is de organisatie van de gemeente Breda opnieuw vorm gegeven. Op 1 maart 2012 is deze reorganisatie afgerond. Deze heeft ook gevolgen gehad voor het beleidsveld erfgoed. Erfgoed is vanaf 1 maart 2012 onderdeel van de afdeling Ruimte.

De erfgoedvisie is neergelegd in de nota 'Erfgoed in Context'. Deze is met name gericht op de rol van erfgoed in het ruimtelijke ordeningsproces. De organisatie van erfgoed en stedenbouw in één afdeling maakt het mogelijk dit beleid optimaal uit te voeren. Het beleidsveld erfgoed is wat betreft zijn positie in de nieuwe organisatie er op vooruit gegaan. De uitvoering van de erfgoedvisie 'Erfgoed in Context' is nog steeds grotendeels

binnen één afdeling ondergebracht. De sinds 2008 gegroeide samenwerking van de erfgoedmensen met de ontwerpers en bestemmingsplanmakers is nog steeds vanzelfsprekend. Bij de reorganisatie gingen we er vanuit dat de samenwerking van de erfgoedmensen met de ontwerpers en bestemmingsplanmakers moest worden voortgezet. Daarom hebben we de oude afdelingen Stedenbouw en Erfgoed en Strategie en Programmering (onder andere stedelijke

programmering, structuurvisie en gebiedsmanagement) samengebracht in de nieuwe afdeling Ruimte. De inzet van erfgoed in het ruimtelijke ordeningsproces is nu gegarandeerd in concrete projecten. Het erfgoed is echter ook beveiligd op een strategisch niveau. Ik denk hierbij aan de inbedding van erfgoed in de Structuurvisie 2030.

De gemeente moet bezuinigen. Ook binnen erfgoed ontkomen we daar niet aan. Met minder mensen zullen we meer moeten doen. De komende periode zullen we veel aandacht besteden aan het verbeteren van onze werkprocessen om zo effectief en efficiënt mogelijk ons werk te doen. Voor de stad, voor u. De collega's van erfgoed zetten zich daarvoor ten volle in, daar mag u op rekenen.

Art Nouveau in Breda

Gerard Otten De gemeentelijke monumentenlijst is kort geleden vastgesteld. Niet minder dan elfhonderd panden in de gemeente Breda zijn nu beschermd, waarvan 375 gemeentelijke monumenten. Het grootste deel van de onlangs beschermde panden dateert uit de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Hieronder bevinden zich dan ook veel panden die gebouwd zijn in Art-Nouveaustijl.

■ De Art Nouveau is tegenwoordig weer opnieuw in trek. We kennen deze kunstvorm vooral als glas in lood en in de vorm van drukwerk. Art Nouveau of Jugendstil was een kunststroming die tussen 1890 en 1914 in Europa erg populair was. De naam Art Nouveau wordt wel als een overkoepelende term gebruikt voor verschillende verwante stromingen in Europa, zoals de Arts and Crafts movement in Engeland (John Ruskin en William Morris), de Glasgowstijl in Schotland (Mackintosh), de Jugendstil in Duitsland, de Secession in Oostenrijk (Otto Wagner) en de architect Gaudí in Barcelona. De stijl werd vooral toegepast in gebruiksvoorwerpen, zoals glaskunst, sieraden en meubels, maar ook in architectuur en schilderkunst. Deze kunststroming kende een korte maar hevige bloeitijd.

■ Aan het einde van de negentiende eeuw was men op zoek naar een nieuwe stijl. Nieuwe materialen kwamen ter beschikking, zoals glas, staal en beton. Men had aan de vooravond van de nieuwe eeuw het gevoel een nieuwe tijd in te gaan. De term 'Twintigste Eeuw' was een toverwoord. De elektriciteit werd geïntroduceerd en alles was nieuw, snel en modern. Men was grenzeloos optimistisch.

Nieuwe materialen kwamen ter beschikking, zoals glas, staal en beton.

■ De Art Nouveau zoals we die in Nederland kennen was vooral geïnspireerd op de ontwikkelingen in België. Art-Nouveaumonten werden vaak ontleend aan de natuur. We zien motieven als gracieus gestileerde planten, bloemen en vogels, in schilderijen vaak gecombineerd met slanke vrouwengestalten. Bewogen lijnen waren een middel om emoties uit te drukken. Deze motieven werden gecombineerd tot asymmetrische composities. We zien dit in de boekdrukkunst van die tijd, maar ook bij decoraties van bijvoorbeeld trapleuningen, balkons, gevels en ijzeren tuinhokjes. IJzer was erg geschikt om te worden verwerkt tot sierlijke gebogen vormen.

↑ **Prinsenkade 2, het mooiste Art-Nouveauroonhuis in Breda, van de architecten P.A. Oomes en L. van der Pas en de steenhouwer Ch.P.A.M. Petit uit 1902, gebouwd naar Belgische voorbeelden.**

↓ **Het vrouwenhoofd in de topgevel van het pand van De Gruyter, Eindstraat 6, van de Arnhemse architect W.G. Welsing uit 1912.**

↑ **Het kledingmagazijn van de gebroeders Janzing aan de Karrestraat van architect Jan van Dongen uit 1903, ijzer, staal, glas en felgekleurd metselwerk.**

↓ **Het 'grand magasin' van Franz Derwig aan de Tolbrugstraat van de architecten P.A. Oomes en L. van der Pas uit 1901, met een verkoopruimte over meerdere verdiepingen, wat erg modern was voor die tijd.**

De Nieuwe Kunst in Breda

In 1869 werd in Breda begonnen met de sloop van de vestingwerken. Op de vrijgekomen gronden werden nieuwe straten aangelegd volgens een tamelijk eenvoudig patroon. Niettemin waande men zich in Breda al in Brussel of Parijs. Men sprak van 'quartiers', 'squares', 'boulevards' en 'faubourgs'. Bij de opening van de tramlijn van Breda naar Ginneken vergeleek men Ginneken met Elsene, een van de voorsteden van Brussel. Prins Carnaval noemde in 1897 Breda zelfs het 'Petit-Paris van de Lage Landen'. In 1897 ook werd in Brussel de Wereldtentoonstelling georganiseerd, waar veel Bredanaars met speciale treinen naar toe reisden. De Wereldtentoonstelling in Brussel was de aanleiding om daar de beroemde Tervurenlaan aan te leggen en prompt werd in Breda een begin gemaakt met de aanleg van de Boulevard Breda-Mastbosch, de huidige Baronie-laan. Het enigszins slingerende verloop, het rondpoint (ronde plein), de ligging van de boulevard tussen het centrum van Breda en het bos, alles doet denken aan Brussel. De bomen groeiden tot in de hemel. Er werden allerlei plannen gemaakt om elektrische tramlijnen en nieuwe wegen aan te leggen. Er werden palen langs de weg gezet met telefoondraden en elektriciteitsdraden er aan. Het leek Amerika wel.

De beste architect in Breda in deze tijd was ongetwijfeld Jan van Dongen (1866-1934).

■ Ook in Breda bestond een kleine kring die de nieuwe kunst propageerde. Brussel diende als het grote voorbeeld, maar veel inspiratie kwam waarschijnlijk ook via Den Haag en Amsterdam. De gangmakers waren de kunstenaar Bart Klunne en de architect Jan van Dongen. Bart Klunne (1875-1924) had Parijs bezocht en werkte vanaf 1898 in Breda. In 1909 bouwde Van Dongen voor hem een atelierwoning aan de Academiestraat in Art-Nouveaustijl.

■ De beste architect in Breda in deze tijd was ongetwijfeld Jan van Dongen (1866-1934). Hij studeerde tussen 1886 en 1890 aan de Academie van Schone Kunsten te Antwerpen. Hij werkte daar voor een architectenbureau en in 1896 vestigde hij zich weer als zelfstandig architect in zijn geboortestad Breda.

■ Jan van Dongen en Bart Klunne waren betrokken bij de oprichting van de Bredasche Kunstkring in 1900. Ze wilden met enkele geestverwante Art-Nouveaustijl kunstenaars komen tot een verbetering van het

kunstklimaat in Breda. De kunstkring hield avonden waar naast muziek, toneel en letterkundige voordrachten beeldende kunst tentoongesteld werd. Na 1907 horen we niets meer over deze vereniging.

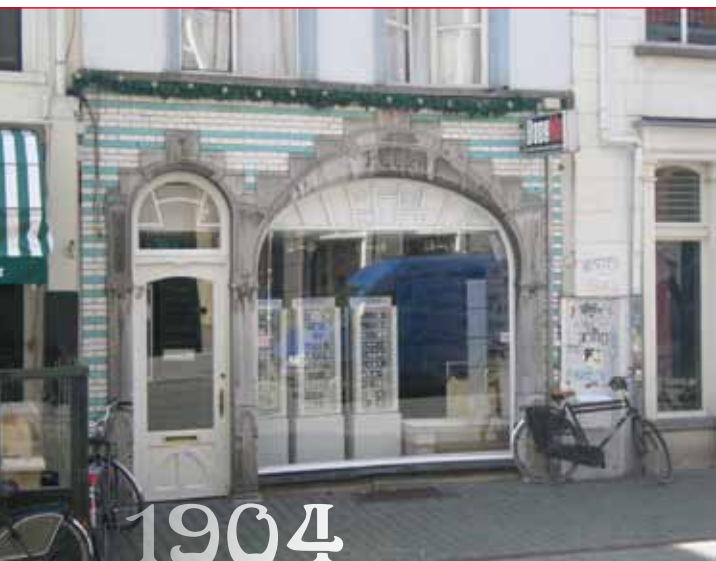
■ Breda maakte ook kennis met de Art-Nouveaustijl door het Stads Teekeninstituut en de Ambachtsschool. Op het Teekeninstituut werden cursussen bouwkunde gegeven en op de Ambachtsschool werden schilders, meubelmakers en smeden opgeleid. In de bibliotheek van het Teekeninstituut en de Ambachtsschool, die bewaard wordt op het Stadsarchief, bevinden zich verschillende boeken en tijdschriften uit Brussel.

■ Breda's Museum heeft de nodige voorwerpen in Art-Nouveaustijl of Jugendstil in zijn collectie, zoals schilderijen van Klunne en affiches en reclameartikelen van Bredase bedrijven. De stoelen waar koningin Wilhelmina en prins Hendrik op hebben gezeten toen

↑ **Het markante winkelpand van de firma H. van Besouw op de hoek van de Grote Markt en de Korte Brugstraat, architect F.P. Bilsen, 1907.**

↓ **De pui van de winkel van Th. Elich, Sint Janstraat 7, ontworpen door de architecten P.A. Oomes en L. van der Pas in 1904. Veel winkelpuien in de drukke winkelstraten zijn gesneuveld, maar deze heeft het door zijn afgelegen ligging overleefd.**

zij in 1905 het Baroniemonument onthulden, werden vervaardigd door de firma Hendriks en bevinden zich ook hier. Breda's Museum beschikt verder over andere producten van Bredase bedrijven, vooral textiel en kleding.

De meer uitbundige Art Nouveau kwam voor rekening van de architecten die de mode volgden.

■ Opvallend is dat de architecten die zichzelf beschouwden als de betere architecten bouwden in een wat teruggehouden stijl. De meer uitbundige Art Nouveau kwam voor rekening van de architecten die de mode volgden, zoals Oomes en Van der Pas en Segeren. P.A. Oomes (1855-1927) en zijn zwager L. van der Pas (1849-1914) waren begonnen als timmerlieden, maar vormden later een architectenbureau. Zij bouwden veel panden in het centrum van Breda en in Ginneken, waaronder enkele mooie Art-Nouveaustijl winkelpanden. 'De klant is koning', wordt van hen gezegd. Johannes Segeren (1860-1938) en zijn zoon Cornelis Adrianus Segeren waren aannemers en 'eigenbouwers'. Zij bouwden voor eigen rekening huizen aan de Baronielaan en de Burgemeester Passtoorsstraat om die later weer te verkopen. De typische Segerenbouw is een woning met een conservatieve indeling, waarvan de voorgevel voorzien is van modieuze Art-Nouveauelementen.

Op zoek naar de Art Nouveau

De Art-Nouveaupanden in Breda treffen we aan in duidelijke concentraties. Winkelpanden en 'grands magasins' bevinden zich in het winkeldomein in de binnenstad en de woonhuizen zijn gebouwd aan de straten die in de korte periode dat er in Art-Nouveaustijl gebouwd werd in exploitatie waren. Ook in Ginneken en Princenhage zijn winkelpanden te vinden. Een groot deel van deze panden ligt in het beschermd stadsgezicht waar we in ErfgoedBrief 13 uitgebreid aandacht aan hebben besteed. De meest opvallende kenmerken van deze panden zijn een gevel in felgekleurde steen, geel of helrood, een plat dak, hoefijzerbogen en andere Art-Nouveaueversiering en vaak tegeltableaus en smeedwerk in Art-Nouveaustijl (balkonhekken, muurankers en voortuinhekjes).

■ In deze periode zijn er enkele monumenten onthuld en bruggen gebouwd. De Wilhelminafontein in fraai Art-Nouveausmeedwerk werd onthuld in 1898 op

de Grote Markt ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina. In 1909 werd de fontein verplaatst naar het kruispunt van de Sophiastraat en de Mauritsstraat. Rond het Baroniemonument in Valkenberg, onthuld in 1905, staat een hek in Art-Nouveaustijl, vervaardigd door leerlingen van de Ambachtsschool. De sierlijke Wilhelminabrug (niet op de monumentenlijst) in het verlengde van de Nieuwe Ginnekenstraat over de singel werd gebouwd in 1912. De brug werd vernieuwd in verband met de verwachte komst van de elektrische tram. Rond het jaar 2000 werd de brug nogmaals vernieuwd, met behoud van het uiterlijk uit 1912.

Grand Magasins

In de winkelstraten in de binnenstad zijn in deze periode verschillende winkelpanden en warenhuizen gebouwd. Vaak echter zijn de onderpuien later weer onherkenbaar verbouwd, helaas. Aanvankelijk werden

↑ **Baronielaan 34 van de Bredase architect J.M. Marijnen uit 1898, een zogenaamd Zwitsers huis.**

↓ **Baronielaan 227-229 van de Arnhemse architect C.M.G. Nieraad uit 1904.**

winkelpuien met grote spiegelruiten doorgebroken onder bestaande panden, zoals bij de pui van de winkel van Th. Elich, Sint Janstraat 7 (Oomes en Van der Pas, 1904). De winkelpui heeft het overleefd vanwege de ligging buiten het huidige winkeldomein. Later werden oude panden helemaal afgebroken en vervangen door winkelpanden met bovenwoningen. Een mooi voorbeeld hiervan is het pand van de firma H. van Besouw op de hoek van de Grote Markt en de Korte Brugstraat (F.P. Bilsen, 1907). Door de situering op een straathoek en het opvallende witte metselwerk is het een markante verschijning. Een ander mooi winkelwoonhuis is Lange Brugstraat 8 (Oomes en Van der Pas, 1911). De asymmetrische, zorgvuldig gedetailleerde gevel is uitgevoerd in crèmekleurige strengperssteen met hardsteen op constructief belangrijke plaatsen. Op de eerste verdieping zien we een driezijdige houten erker, voorzien van een glas-in-loodinvulling in de bovenlichten.

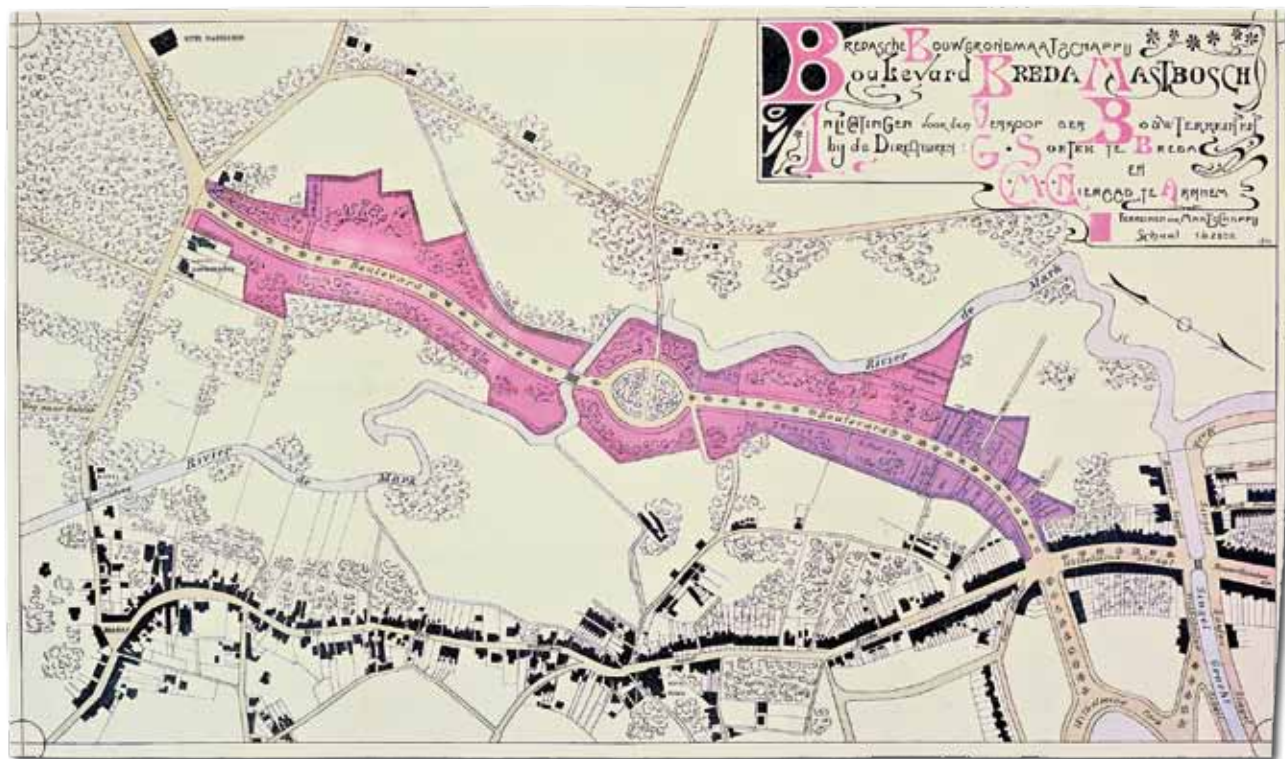
■ Sommige winkeliers pakten de zaken nog grootser aan en lieten winkelpanden bouwen met verkoopruimtes over meerdere verdiepingen. Deze werden in deze tijd aangeduid als 'grand magasins'. We noemen die van Franz Derwig, Tolbrugstraat 8 en 10 (Oomes en Van der Pas, 1901) en het kledingmagazijn van de gebroeders Janzing, Karrestraat 6 (Van Dongen, 1903). Een van de mooiste Art Nouveau winkelpanden in de binnenstad is het pand van De Gruyter, Eindstraat 6 (W.G. Welsing, 1912). De Arnhemse architect Welsing ontwierp veel winkels voor De Gruyter in deze tijd. Let vooral op het vrouwenhoofd in de topgevel. Een opvallend pand buiten het huidige winkeldomein is nog het mooie pandje dat gebouwd is als groothandel in kaas, Haagdijk 71 (Oomes en Van der Pas, 1908).

Art-Nouveaueclaves

Veel fabrieksgebouwen die gebouwd zijn in Art-Nouveaustijl zijn later weer gesloopt. De oude fabrieksterreinen langs de spoorlijn zijn door de industrie verlaten en worden nu geherstructureerd. Grote, geschilderde muurreclames op blinde zijmuren waren ook typisch voor deze tijd van snelheid en reclame, maar ook deze zijn verloren gegaan en hebben de monumentenlijst niet gehaald.

■ Het mooiste Art-Nouveaustijl woonhuis in Breda is Prinsenkade 2 (Oomes en Van der Pas en Ch.P.A.M. Petit, 1902), gebouwd in opdracht van Petit, een steenhouwer van Waalse afkomst. Petit zal ongetwijfeld het steenhouderswerk zelf ontworpen hebben en ook de architecten aanwijzingen en voorbeelden gegeven hebben uit België.

■ De straten op de geslechte vestinggronden waren rond 1900 bijna allemaal volgebouwd. Er was alleen nog bouwgrond beschikbaar op de Academiesingel, rond de Oranjesingel en de Ceresstraat en aan de Nieuwe Boschstraat. Aan de Academiesingel treffen we daarom een grote concentratie Art-Nouveaustijl panden aan. Academiesingel 9 en 10 is een fabriek met de bijbehorende directeurswoning (J.M. Marijnen, 1912). Marijnen was een van de beste architecten in Breda in zijn tijd en heeft vooral gebouwd in neo-Vlaamse-renaissancestijl, maar op het einde van zijn carrière heeft hij dus ook in Art Nouveau gebouwd. ■ Academiesingel 20 (Van Dongen, 1909) is gebouwd als woonhuis en atelier voor de kunstenaar Bart Klunne. Het is een bijzonder pand, niet alleen door de architectuur en indeling, maar vooral ook door de decoratie. De oorspronkelijke decoratieschilderingen

↓ **Villa De Haghe, Haagweg 339, waarschijnlijk uit 1906, gebouwd voor de burgermeester van Princenhage, jonkheer F.C.V. Dommer van Poldersveldt, ook een Zwitserse villa. De villa wordt omgeven door een enorme tuin.**

1906

zijn helaas verloren gegaan. De binnenkant van het pand was eveneens rijk versierd. Het glas in lood is echter nog steeds aanwezig. De tussenliggende panden zijn gebouwd in een simpele aannemers-Art-Nouveau en hebben de lijst niet gehaald.

■ Het Wilhelminapark werd aangelegd in 1893-1894, samen met de Parkstraat en de Vijverstraat. De Vijverstraat werd praktisch helemaal volgebouwd door architect Van Dongen. Alleen de twee villa-achtige panden aan de oostzijde staan op de lijst. Aan het Wilhelminapark staan verschillende panden in timmermans-Art-Nouveau die de monumentenlijst niet gehaald hebben. Soms zijn hier hele blokken huizen gebouwd als één geheel, maar met allemaal verschillende voorgevels.

■ De Baronielaan is de Art-Nouveaulaan bij uitstek. Let vooral op de dubbele villa 227-229 (C.M.G. Nieraad, 1904) in vakwerkbouw. Er staan nog meer panden aan de Baronielaan en de Burgemeester Passtoorsstraat in min of meer Art-Nou-

vau-achtige stijl die niet op de lijst staan. Het tweede gedeelte van de Baronielaan is volgebouwd door de aannemer Segeren. Let op het jaartal 1907 in huisnummer 292. Ook hier zijn hele blokken huizen van soms wel tien op een rij gebouwd als één geheel, maar met allemaal verschillende voorgevels. Let vooral ook op de ijzeren voortuinhekjes.

■ Ook op de Haagweg bevindt zich rond de voormalige timmerfabriek van Chabot (Haagweg 241-243) een ware Art-Nouveaueclave, maar ook deze huizen uit 1909 (let op de smeedijzeren jaartalankers) hebben de monumentenlijst helaas niet gehaald.

■ In de toenmalige buitenwijken zijn enkele winkels aangelegd in de dorpskernen van Ginneken en Princenhage en aan de Grazendonkstraat bij de Baronielaan. We vinden hier, net zoals in de binnenstad van Breda, veel winkelpanden in Art-Nouveaustijl. We noemen Ginnekenweg 334-336 (Oomes en Van der Pas,

← **De Baronielaan is de Art-Nouveaulaan bij uitstek, zoals we zien op deze verkoopaffiche uit het begin van de twintigste eeuw.**

(Collectie Breda's Museum)

1904

↑ **Villa Maria Hoeve aan de Liesboslaan, ontworpen door de architect H.C. Jorissen in 1904 voor zijn broer, de kunstschilder Willem Jorissen uit Dordrecht, een van de mooiste villa's in Breda.**

1905). In Princenhage kunnen we een prachtige winkelpui bewonderen op Haagweg 429, een rijk bewerkte, in hout gesneden winkelpui, gevat tussen natuurstenen pilasters met kroonlijst en fries, met in de bovenlichten veelkleurig glas in lood en boven de voordeur een radvormig bovenlicht. In het fries van de pui en in de boogvelden van de vensters zien we Art Nouveau tegelwerk.

Villa's

Breda profileerde zich rond 1900 als villastad. In de omgeving zijn daarom verschillende villa's gebouwd in Art Nouveau en daarmee verwante stijlen. Vakwerkbouw is een typische stijl voor villa's in die tijd. 'Zwitserse huizen' werden deze genoemd. Villa Wilhelmina, Haagweg 189, werd gebouwd door de bekende Nederlandse architect Herman van der Kloot Meyburg uit Rotterdam in 1898. Een van de mooiste villa's is Villa Maria Hoeve, Liesboslaan 18 (H.C. Jorissen, 1904). De opdrachtgever was de kunstschilder Willem Jorissen (1871-1910) uit

Dordrecht. De naam van de villa is ontleend aan die van zijn vrouw. Hij nam deel aan tentoonstellingen van de Bredasche Kunstkring. De architect H.C. Jorissen was een broer van de schilder en heeft veel villa's gebouwd in het Gooi en in de omgeving van Haarlem. Villa De Haghe, Haagweg 339, dateert waarschijnlijk uit 1906 en is gebouwd in chaletstijl voor de burgermeester van Princenhage, jonkheer F.C.V. Dommer van Poldersveldt. Het landhuis ligt in een Engelse landschapstuin.

■ Er zijn nog bijna geen grafmonumenten op de monumentenlijst gezet, een prioriteit die aandacht verdient. De meeste grafmonumenten op de Bredase begraafplaatsen uit het begin van de twintigste eeuw hebben een neoclassicistische vormgeving. Op de voormalige eerste-klasseafdeling van de begraafplaats Zuylen treffen we enkele familiebegraafplaatsen aan in min of meer Art-Nouveaustijl.

De Crisis van 1907

De ontwikkelingen in Breda eindigden abrupt met de Crisis van 1907. De beurs van New York kende een plotselinge terugval. Er brak paniek uit in de Verenigde Staten. Mensen trokken hun geld terug van de banken en veel lokale banken en ondernemingen daar gingen failliet. Ook Nederland en natuurlijk ook Breda had te lijden onder deze crisis. Het dure geld drukte de lust tot bouwen. In 1913 werd in Breda zo goed als niet meer gebouwd of verbouwd. Nergens zag men meer steigers staan. Bouwterreinen bleven braak liggen. In 1914 brak de Eerste Wereld-

De ontwikkelingen in Breda eindigden abrupt met de Crisis van 1907. De beurs van New York kende een plotselinge terugval.

oorlog uit. Na deze oorlog was de wereld getraumatiseerd. De wulpse Art Nouveau werd veroordeeld en men streefde naar een sobere, strenge baksteenstijl.

■ Maar ook toen de Art Nouveau al voltooid verleden tijd was, werd er nog in deze stijl gebouwd. Het blokje Regentesselaan 8 tot en met 14 werd in 1926 in deze stijl opgetrokken door de aannemer J.M. Verlegh, die blijkbaar conservatief van smaak was. Op de gevel staat duidelijk '1926' aangegeven. De schoonheidscommissie in Ginneken wendde zich vol walging van deze huizen af, een 'banaliteit' noemde deze ze.

Heilig-Hartkerk

Een nieuwe fase
op weg naar het
behoud van de
Heilig-Hartkerk

Marc Berends In 1986 werd de Heilig-Hartkerk aan Baronielaan gesloten. Het gebouw werd gekraakt, maar er werd natuurlijk niet veel onderhoud meer gepleegd. Desondanks kreeg het in 2001 de status van rijksmonument. Na veel problemen ging de eerste fase van de daadwerkelijke restauratie dan toch van start in december 2010. Op 5 april 2012 werd de spits opnieuw op de toren gezet, een gedenkwaardige dag. Deze zomer zullen de restauratiewerkzaamheden van de voorzijde van het gebouw worden opgeleverd. Het belangrijkste is nu een nieuwe bestemming voor dit beeldbepalende neo-gotische kerkgebouw.

In 1897 werd door een particuliere maatschappij een boulevard aangelegd van Breda naar het Mastbos, de huidige Baronielaan. Het plan was geïnspireerd op de Avenue de Tervueren in Brussel. De projectontwikkelaar, de Bredasche Bouwgrond-Maatschappij, bood de op de meest markante plaats gelegen gronden goedkoop aan aan het bisdom. De bouwgrondmaatschappij verwachtte dat de bouw van een kerk een belangrijke stimulans zou zijn voor de verkoop van de overige gronden.

De nieuw opgerichte parochie van het Heilig Hart van Jezus bouwde een waar religieus complex, bestaande uit een kerk, een pastorie en een klooster. Architect P.J. van Genk ontwierp de neo-gotische kerk. De toren staat vanaf de Wilhelminastraat gezien en vanaf het Engelbert van Nassaplein in het verlengde van de as van de straat. Het aantal gelovigen liep na de Tweede Wereldoorlog sterk terug en het bisdom besloot in 1986 de Heilig-Hartkerk aan de eredienst te onttrek-

ken. Het gebouw werd te koop aangeboden met een verplichting tot sloop. De kerk werd vrijwel direct na de sluiting gekraakt. In 1996 werd de stichting Woonzorg Nederland eigenaar van het gebouw. Zij wilde op deze plaats woningen bouwen. In 2000 werd zelfs de sloopvergunning al afgegeven. Door het grote protest en omdat de kerk gekraakt was werd de sloop echter niet uitgevoerd.

Rijksmonument

In 2001 kreeg het inmiddels sterk vervallen gebouw de status van rijksmonument. Deze status werd in 2004 nog eens door de Raad van State bevestigd. Het zal duidelijk zijn dat de status van rijksmonument op gespannen voet staat met de sloopverplichting van het bisdom. De gemeente Breda gaat niet uit van een sloopscenario. De gemeente is daarom in gesprek gegaan met de eigenaar over de brandonveilige situatie in de voormalige kerk en de bouwkundige toestand van de toren. Na een inspectie door de gemeente Breda werd in 2005 het monument vanwege de brandonveilige situatie ontruimd en in 2007 kreeg de eigenaar de opdracht een steigerconstructie aan te brengen ter

Een gezicht uit het begin van de twintigste eeuw op de Heilig-Hartkerk. De toren ligt in het verlengde van de zichtas vanaf de Wilhelminastraat.

ondersteuning van de torenspits. Het werd steeds duidelijker dat handelen noodzakelijk was om het gebouw te kunnen behouden. In 2007 kwam Monumentenfonds Brabant in beeld als mogelijke nieuwe eigenaar. Deze verkreeg zelfs een toezegging voor een subsidie van bijna twee miljoen euro van de provincie Noord-Brabant om de restauratie ter hand te nemen. In 2010 constateerde Monumentenfonds Brabant echter dat zij helaas niet in staat was een rendabele herbestemming voor het kerkgebouw te vinden. Het fonds trok zich terug als potentiële eigenaar. De gemeente Breda, Woonzorg Nederland en Monumentenfonds Brabant trekken nu samen op om de provinciale subsidie voor de restauratie van het monument te behouden. Het is onmogelijk om op korte termijn een passende en rendabele herbestemming te vinden en daarom is besloten om het traject in delen te knippen. De eerste fase bestaat uit de gesubsidieerde restauratie van de voorgevel, de toren en de eerste twee traveeën van het schip. De tweede fase zal bestaan uit een onderzoek naar een rendabele herbestemming voor het overige deel van het gebouw.

Torenspits gerestaureerd

Nadat de Heilig-Hartkerk geen kerk meer was, is er nauwelijks onderhoud gepleegd aan het gebouw. De krakers deden hun best en hielden het zo veel mogelijk waterdicht. Dit onderhoud was echter alleen maar provisorisch te noemen. De bouwkundige toestand van het monument ging dus sterk achteruit. De gemeente was zelfs gedwongen, door de losgeslagen leien van de toren, de eigenaar van het pand te sommeren de gevaarlijke situatie op te heffen. De gemeente kon binnen de wet- en regelgeving niet meer doen dan dat. Woonzorg Nederland was op dat moment nog van plan alles te slopen en deze maatregelen werden dan ook minimalistisch uitgevoerd.

Doordat er leien ontbraken op het dak kwam steeds meer vocht in de houtconstructie van de spits van de toren. De provisorische herstelwerkzaamheden konden dit niet verhinderen. De gemeente Breda gaf de Monumentenwacht Noord-Brabant opdracht een inspectie uit te voeren. De bouwkundige toestand van de torenspits bleek zeer zorgwekkend te zijn. Op essentiële plaatsen waren de houtverbindingen aangetast of zelfs verdwenen en de stabiliteit van de spits was niet langer gegarandeerd. Na de inspectie van de Monumentenwacht werd meteen een steiger om de toren gebouwd met het doel deze op zijn plaats te fixeren. Deze steiger heeft enkele jaren gestaan.

De eerste fase van de daadwerkelijke restauratie ging van start in december 2010. Aanvankelijk was de bedoeling om de gehele spits op maai-veld te restaureren, maar de technische staat maakte dit onmogelijk. Op 3 mei 2011 werd daarom slechts een deel van de spits van de toren af getakeld om deze op maai-veld te herstellen. Hierna werd een nieuwe werksteiger om de toren gezet en gingen uitgebreide restauratiewerkzaamheden aan onder andere het houtwerk, het metselwerk, de natuursteen en het glas-inlood in uitvoering. Na bijna een jaar op de grond te hebben gestaan werd op 5 april 2012 de spits opnieuw op de toren gezet. Vanaf dat moment is het hard gegaan met de restauratie. Inmiddels zijn de steigers rond het gebouw verdwenen en zullen de restauratiewerkzaamheden deze zomer worden opgeleverd. Bij veel mensen bestond bij aanvang van de restauratie scepsis over de bedoelingen van Woonzorg Nederland. Sommigen dachten dat Woonzorg Nederland alleen maar de bedoeling had de zaak in elkaar te laten zakken. Woonzorg Nederland heeft de restauratie echter op goede wijze ter hand genomen, niet in de minste plaats gesteund door de inzet

van deskundige partijen bij de voorbereiding en uitvoering van de restauratie. De meest wezenlijke bijdragen zijn die van restauratiearchitectuur BBM voor de gehele planvoorbereiding en het toezicht. De uitvoering van de werkzaamheden lag bij het bouwbedrijf De Heeren Bouwmeester.

En nu verder

Nu de eerste fase, de restauratie van het front, de toren en een gedeelte van het schip, vrijwel is afgerond, is het noodzakelijk om verdere duidelijkheid te krijgen over de toekomst van het monument. Woonzorg Nederland heeft op 25 oktober 2010 bij de gemeente een verzoek ingediend voor planologische medewerking aan de herontwikkeling van de Heilig-Hartkerk. De stichting zet in op een combinatie van het behoud van de historische waarden van de voorzijde van het kerkgebouw in samenhang met het op een verantwoorde manier realiseren van ongeveer veertig huurwoningen voor haar doelgroep, ouderen en zorgafhankelijken, in het achterste gedeelte van het monument. In dit verzoek wordt het historische straatbeeld gehandhaafd. De voorzijde van het kerkgebouw (circa tien meter diep) met het front,

Een detail van de toren tijdens de restauratie.

het entreeportaal en de toren en verder de pastorie worden gerestaureerd met behulp van een provinciale en een gemeentelijke subsidie. Daarmee blijft het beeldbepalend ensemble aan de Baronielaan behouden. Het schip wordt vervangen door een nieuw gebouw met dezelfde nokhoogte als het bestaande gebouw en dat ook op hoofdlijnen de contouren volgt.

Het college is verzocht een principebesluit te nemen over het verzoek van Woonzorg Nederland om het planologisch mogelijk te maken dat de achterzijde van het monument wordt vervangen door nieuwbouw voor seniorenappartementen. Voor dat het college dit besluit kan nemen moet er een haalbaarheidsonderzoek uitgevoerd te worden. De gemeente heeft in dit haalbaarheidsonderzoek de trekkende rol. Zij stelt randvoorwaarden vast en is verantwoordelijk voor het proces. Hierbij is nadrukkelijk gekozen voor een open planproces. Er wordt regelmatig overleg gevoerd met een klankbordgroep van belanghebbenden, zoals bijvoorbeeld de Stichting Toekomst Heilig-Hartkerk en de Taskforce Religieus Erfgoed. De leden van de klankbordgroep zijn uitgedaagd om partijen aan te dragen die zorg kunnen dra-

gen voor een rendabele herbestemming van het gebouw. Deze uitdaging is zeer serieus opgepakt en er zijn zeven initiatieven gepresenteerd. Enkele initiatieven gaan uit van herbestemming van enkel het gebouw, andere initiatieven betrekken de naastgelegen schoollocatie bij de planvorming. Er hebben zich drie eindgebruikers gemeld, die wellicht ruimte in het gebouw willen huren.

Herbestemming

De gemeente Breda heeft steeds gesteld dat de herbestemming rendabel moet zijn. Er zal geen jaarlijkse bijdrage worden verstrekt in de exploitatie van het herbestemde gebouw. Om inzicht te krijgen in de financiële haalbaarheid zijn de initiatiefnemers uitgenodigd om een financiële onderbouwing te leveren. Om betrouwbare en vergelijkbare onderbouwingen te krijgen zal Monumentenfonds Brabant dit proces begeleiden. Het fonds heeft een grote monumentenportefeuille en wordt door de gemeente Breda gezien als zeer deskundige op het gebied van herbestemmen van monumenten.

Drie van de zeven initiatieven zijn inmiddels doorgerekend. De overige zijn om verschillende redenen afge-

De spits tijdens de restauratie. Niet voor mensen met hoogtevrees.

vallen. De doorgerekende initiatieven zijn het plan van stichting Salvator (begraven in het monument), het plan van architect Haverman (woningbouw op de naastgelegen schoollocatie en herbestemming van het gebouw tot onder andere kantoren en een dienstencentrum) en de studie van de Taskforce Religieus Erfgoed naar de mogelijkheid om in het monument woningen te bouwen (als tegenhanger van het woningbouwplan van Woonzorg Nederland). De financiële onderbouwingen zijn eind juni gedeeld met de klankbordgroep. Naar aanleiding hiervan zullen enkele initiatieven worden aangepast. Eind dit jaar zal het onderzoek naar een mogelijke herbestemming van de Heilig-Hartkerk worden afgerond. We zullen u de resultaten hiervan in de ErfgoedBrief Breda laten weten.

Een pistool onder het stationsemplacement

Joeske Nollen en Erik Peters Vóórdat door grote bouwprojecten de ondergrond wordt verstoord doen we archeologisch onderzoek om de bestaande situatie vast te leggen. Na de versterking is dat uiteraard niet meer mogelijk. Deze onderzoeken leveren vaak interessante informatie en vondsten op, onder andere dit kleine pistool, dat gevonden werd onder het oude stationsemplacement.

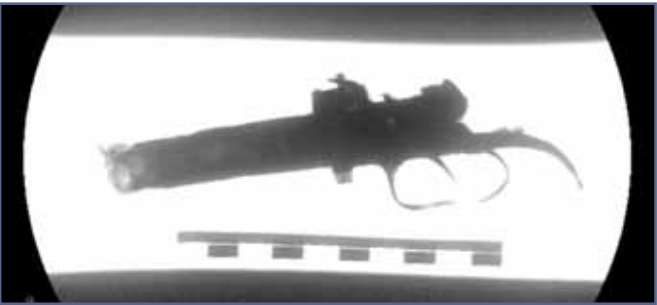
In 2009 deed Bureau Cultureel Erfgoed van de gemeente Breda, in opdracht van ProRail, archeologisch onderzoek op het voormalige stations-emplacement aan de noordzijde van het station bij de Speelhuislaan. Binnenkort wordt hier de nieuwe Openbaar Vervoer Terminal gebouwd en zal hier veel gaan veranderen. Hierbij werd in een kuil een pistool aangetroffen.

Het is een zogenaamd vuursteenslot-pistool uit het einde van de achttiende of de eerste helft van de negentiende eeuw. De loop van het pistool is erg kort, maar 7,6 centimeter. De loop heeft een achtkantige vorm en kan er af geschroefd worden. Ook de gehele lengte van het pistool is buitengewoon klein, oorspronkelijk 22 of 24 centimeter. Dit formaat werd een zak- of handtas-pistool genoemd. Met dit pistool kon maar één schot afgevuurd worden. Tijdens een hevig gevecht kon men dit pistool moeilijk herladen, omdat men daarvoor meerdere handelingen moest verrichten waarbij twee handen nodig waren.

In de haan was een vuursteen bevestigd die, als de trekker werd over-

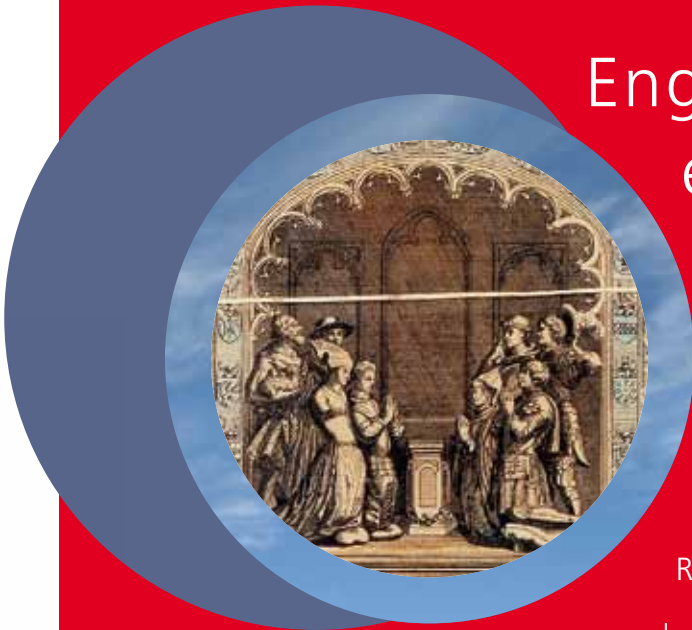
gehaald, tegen het aambeeld sloeg. De vonken die zo ontstonden lieten de kruitlading in de pan ontbranden, die vervolgens de hoofdvlaming in het pistool liet afgaan waardoor de kogel werd afgevuurd. Om het pistool te laden moest de loop er worden afgedraaid. Daarna kon het kruit van de hoofdvlaming in het pistool worden gestopt. De ronde loden kogel werd daarna op deze lading geplaatst waarna de loop weer op het pistool werd geschroefd. Dit soort pistolen werd niet gebruikt door militairen. Een burger heeft dus dit pistool, geladen en wel, op zak gehad om zich te kunnen verdedigen. Het einde van de achttiende en

de eerste helft van de negentiende eeuw was een roerige tijd. Het pistool is kapot gegaan en daarna weggegooid. Het lag vlak buiten de toenmalige vesting, tussen de weg naar Terheijden (de huidige Oude Terheijdensweg) en de Speelhuislaan. Het pistool is sterk verroest en het metaal is aangetast. De kolf van het pistool is vergaan. De trekker staat ver naar achteren, waarschijnlijk omdat de trekkerbeugel ontzet is. Het pistool wordt op dit moment door een gespecialiseerd bedrijf ontzout en geconserveerd.

Op de röntgenfoto is te zien dat een groot deel van de haan en het aambeeld ontbreken.

Breda, 18 (slot) stad van de Nassaus Engelbrecht I van Nassau en Johanna van Polanen

Gerard Otten In de vorige aflevering hebben we gezien dat Engelbrecht van Nassau een duidelijke machtsbasis bezat in de Nassause landen aan de andere kant van de Rijn. Niettemin heeft hij zijn positie radicaal verlegd naar de Nederlanden. Hij trouwde met Johanna van Polanen en maakte verder carrière in dienst van de hertog van Brabant en de hertog van Bourgondië. Hij legde daarmee de grondslag voor de positie van de Nassaus in de Nederlanden.

Later zouden de Nassaus prins worden van Oranje, stadhouder van de Nederlandse Republiek en uiteindelijk zelfs koning der Nederlanden. In 1403 wist Engelbrecht dat uiteraard nog niet, maar hij pakte wel zijn kansen.

Engelbrecht van Nassau werd geboren op de Dillenburg, ergens tussen 1370 en 1380, als derde zoon van graaf Jan I van Nassau en Margaretha van de Mark. Aanvankelijk zag het er helemaal niet naar uit dat hij een belangrijke rol zou spelen in de opkomst van de Nassaus. Als derde zoon was voor hem een carrière in de kerk uitgestippeld. In 1389 studeerde hij in Keulen en daarna werd hij domproost in Münster. Maar zijn beide broers waren kinderloos en om de erfopvolging veilig te stellen deed Engelbrecht in 1399 afstand van de proosdij en trouwde hij op 1 augustus 1403 in Breda met de schatrijke erfdochter Johanna van Polanen.

Huwelijk
Johanna was een meisje en had volgens de wetten van die tijd niet kunnen opvolgen in Breda. Alle heerlijkheden van de Polanens zouden teruggevallen moeten zijn aan de respectieve leenheren, de hertog van Brabant en de graaf van Holland. Deze verkeerden echter op dat moment in een politiek zwakke positie, waardoor de erfenis door de Polanens gered kon worden.

Voordat dit huwelijk gesloten werd, zullen er uitgebreide onderhandelingen gevoerd zijn. De details hiervan zijn ons helaas niet bekend. Hoe bijvoorbeeld zijn de onderhandelaars bij elkaar gekomen en welke overeenkomsten zijn er precies gemaakt? Johanna was pas elf jaar oud, dus zij had niets te vertellen. Het kleine meisje vormde een pion in het machtsspel van haar familie. Huwelijken werden niet uit liefde gesloten, maar om politieke redenen. Vanuit de Polanens was het voordeel dat de erfenis werd veilig gesteld, vanuit de

Nassaus was het voordeel dat rijke eigendommen werden toegevoegd aan het bezit en dat in de Nederlanden blijkbaar goede kansen lagen voor een nieuwe carrière. Een vooruitziende blik kon Engelbrecht in ieder geval niet worden ontzegd. Hij werd inderdaad raadsheer van de hertogen van Brabant, eerst van Anton van Bourgondië en later van zijn zoon Jan IV van Brabant. Hij was ook een van degenen die het huwelijk van hertog Jan van Brabant en Jacoba van Beieren, de gravin van Holland, tot stand bracht.

Ja, ik meld me aan als abonnee op de gratis ErfgoedBrief Breda, zodat ik mij op de hoogte kan houden van ontwikkelingen op het gebied van het culturele erfgoed in Breda.

naam	
adres	
postcode	
plaats	

Ja, ik meld me aan als abonnee op de gratis ErfgoedBrief Breda, zodat ik mij op de hoogte kan houden van ontwikkelingen op het gebied van het culturele erfgoed in Breda.

naam	
adres	
postcode	
plaats	

franken
als briefkaart

Gemeente Breda

Directie Ontwikkeling, afdeling Ruimte

Bureau Cultureel Erfgoed

Postbus 90156

4800 RH Breda

franken
als briefkaart

Gemeente Breda

Directie Ontwikkeling, afdeling Ruimte

Bureau Cultureel Erfgoed

Postbus 90156

4800 RH Breda

gratis abonnement

Het grafmonument voor Engelbrecht van Nassau en Johanna van Polanen en hun zoon Jan IV van Nassau en zijn vrouw Maria van Loon in de Grote Kerk. Engelbrecht...

Als heer van Breda woonde hij op de burcht (het kasteel), maar hij bezat ook huizen (kleine paleizen eigenlijk) in Brussel en Mechelen. Hij verwierf verder veel heerlijkheden in de Nederlanden, die macht en inkomsten opleverden. Hij erfde onder andere in 1417 het graafschap Vianden in Luxemburg. In 1430 werd Filips de Goede hertog van Brabant en maakte onze provincie voortaan deel uit van het grote Bourgondische statencomplex. Engelbrecht maakte zonder probleem de overstap naar zijn nieuwe heer. Hij stierf op 3 mei 1442 in Breda.

Johanna van Polanen

De jonge bruid, Johanna van Polanen, werd geboren op 10 januari 1392, waarschijnlijk in Breda. Zij was de dochter en enig kind van Jan III van Polanen en Odilia van Salm. Zij had wel een halfzus en twee halfbroers, bastaardkinderen van haar vader. Al op 11 augustus 1394 overleed Jan III. Johanna heeft haar vader dus nooit echt gekend. De moeder van Johanna, Odilia, moet daarom een grote invloed op haar hebben gehad. Pas vanaf 1410, dus toen Johanna achttien jaar oud was, werden er kinderen geboren. De oudste was Jan IV van Nassau, geboren op 1 augustus 1410. Daarna volgden er nog vijf. Engelbrecht had daarnaast voor zover bekend nog twee bastarden, wat heel normaal was in die tijd. Johanna liet rond 1420 aan de Katerstraat, de huidige Catharinastraat, het Huis Valkenberg bouwen.

Zij stichtte ook de Wendelinuskapel in de Catharinastraat. Rond 1438 is er al sprake van. Grenzend aan de kapel is een begin gemaakt met de bouw van een klooster. Het gebouw is echter nooit als klooster in gebruik genomen. Johanna had een persoonlijke verering voor de Heilige Wendelinus, waarschijnlijk onder invloed van haar moeder Odilia. Zij overleed op 15 mei 1445 en is later herbegraven, samen met Engelbrecht, onder het gotische grafmonument in de Grote Kerk.

Monument voor een geslacht

De erfgenaam Jan IV werd dus geboren in 1410. In datzelfde jaar werd ook begonnen met de bouw van het huidige gebouw van de Grote Kerk. De kerk was bedoeld om het geslacht van de Nassaus luister bij te zetten en

...verlegde door zijn huwelijk met Johanna zijn machtsbasis naar de Nederlanden en legde daarmee de grondslag voor de positie van de Nassaus in ons land. (Collectie Stadsarchief Breda)

een passende begraafplaats te creëren voor dit geslacht. Een statussymbool dus, maar ook een investering om de familie vooruit te helpen. Het Herenkor, aan de noordzijde van het koor van de Grote Kerk, was bedoeld als privé-kepel van de Nassaus. De graftombe van Jan II van Polanen werd hier naar overgebracht. Waarschijnlijk had het Herenkor een deurtje aan de noordzijde, zodat Engelbrecht en Johanna rechtstreeks in hun kapel konden komen om te bidden in de grafkapel, hier de mis bij te wonen of de tombe van hun schoonvader en vader Jan III van Polanen in het hoogkoor te bezoeken.

Grootse begrafenisplechtigheden verhoogden de status van de familie. Het huidige grafmonument voor de Nassaufamilie in de noordelijke kooromgang (het voormalige Herenkor) is waarschijnlijk opgericht kort na 1511 door graaf Hendrik III. In de Grote Kerk werden jaargetijden opgedragen, een jaarlijks terugkerende kerkdienst voor het zielenheil van de overledenen, op de sterfdagen van de verschillende leden van het geslacht.

Generatie na generatie bouwden de Nassaus hun positie in de Nederlanden verder uit, met Breda als basis. Na 1566 verlegde Willem van Oranje, de opvolger van de Bredase Nassaus, zijn machtsbasis naar de Noordelijke Nederlanden, meer precies naar Den Haag. De rest van het verhaal is bekend. In Breda resten ons de monumenten en de herinnering.

Colofon

De **ErfgoedBrief** Breda is een uitgave van de gemeente Breda.

De **ErfgoedBrief** Breda wordt toegezonden aan bewoners van monumenten in Breda en andere belangstellenden. Wilt u dit blad ook ontvangen of een gratis abonnement nemen, mail of schrijf dan de heer G. Otten, g.otten@breda.nl of G. Otten, Bureau Cultureel

Erfgoed, Postbus 90156, 4800 RH Breda.

Losse exemplaren zijn verkrijgbaar bij de Balie Voorlichting in de hal van het Stadskantoor (Claudius Prinsenlaan 10), in alle vestigingen van de Bibliotheek Breda, bij het Stadsarchief, Breda's Museum, de Grote Kerk, Princenhaags Museum en diverse boekhandels.

Redactie: Gerard Otten

Beeldredactie: Marc Berends

Vormgeving: Elske Verharen, x-hoogte, Tilburg

Oplage: 3000 exemplaren

Afbeeldingen op pagina 1 zijn afkomstig uit de collectie van het Breda's Museum, het Stadsarchief Breda en de Directie Ontwikkeling. Overige afbeeldingen zijn afkomstig uit de collectie van de Directie Ontwikkeling, tenzij anders vermeld.